

PROSTOR

19 [2011] 1 [41]

ZNANSTVENI ČASOPIS ZA ARHITEKTURU I URBANIZAM
A SCHOLARLY JOURNAL OF ARCHITECTURE AND URBAN PLANNING

POSEBNI OTISAK / SEPARAT | OFFPRINT

ZNANSTVENI PRILOZI | SCIENTIFIC PAPERS

158-171 **BORISLAV PULJIĆ**

MAHALE GRADA MOSTARA
TOPOGRAFIJA, VRIJEME NASTANKA
I URBANISTIČKE ODLIKE

PREGLEDNI ZNANSTVENI ČLANAK
UDK 711.424.3 (497.6 Mostar) "15/18"

MAHALLES IN THE CITY OF MOSTAR
TOPOGRAPHY, ORIGINS
AND URBAN FEATURES

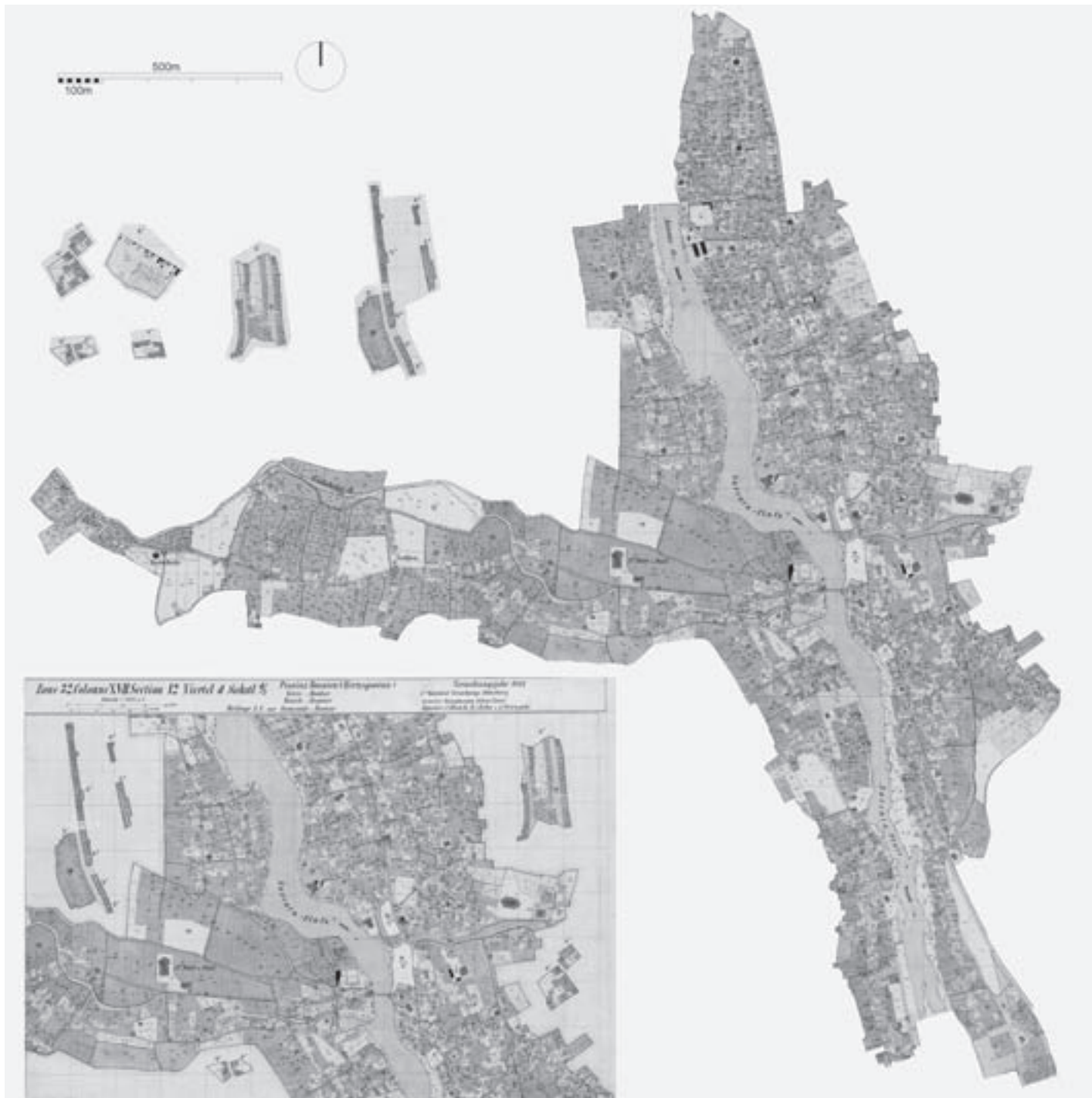
SUBJECT REVIEW
UDC 711.424.3 (497.6 Mostar) "15/18"

SVEUČILIŠTE
U ZAGREBU,
ARHITEKTONSKI
FAKULTET
UNIVERSITY
OF ZAGREB,
FACULTY
OF ARCHITECTURE

ISSN 1330-0652
CODEN PORREV
UDK | UDC 71/72
19[2011] 1[41]
1-280
1-6 [2011]

Af

SL. 1. KATASTARSKI PLAN, IZV. MJ. 1:3125, 1881.
FIG. 1 CADASTRAL MAP, ORIGINAL SCALE 1:3125, 1881

BORISLAV PULJIĆ

ECOPLAN D.O.O.
BiH – 88000 MOSTAR, DR. ANTE STARČEVIĆA 3

PREGLEDNI ZNANSTVENI ČLANAK
UDK 711.424.3 (497.6 MOSTAR) "15/18"
TEHNIČKE ZNANOSTI / ARHITEKTURA I URBANIZAM
2.01.04 – POVIJEST I TEORIJA ARHITEKTURE
I ZAŠTITA GRADITELJSKOG NASLIJEĐA

ČLANAK PRIMLJEN / PRIHVACEN: 10. 2. 2011. / 9. 6. 2011.

ECOPLAN D.O.O.
BiH – 88000 MOSTAR, DR. ANTE STARČEVIĆA 3

SUBJECT REVIEW
UDC 711.424.3 (497.6 MOSTAR) "15/18"
TECHNICAL SCIENCES / ARCHITECTURE AND URBAN PLANNING
2.01.04 – HISTORY AND THEORY OF ARCHITECTURE
AND PRESERVATION OF THE BUILT HERITAGE

ARTICLE RECEIVED / ACCEPTED: 10. 2. 2011. / 9. 6. 2011.

MAHALE GRADA MOSTARA

TOPOGRAFIJA, VRIJEME NASTANKA I URBANISTIČKE ODLIKE

MAHALLES IN THE CITY OF MOSTAR

TOPOGRAPHY, ORIGINS AND URBAN FEATURES

MAHALA
MOSTAR
OSMANSKO RAZDOBLJE

MAHALLE (NEIGHBOURHOOD)
MOSTAR
OTTOMAN PERIOD

Cilj rada je prikazati urbanistički razvoj mostarskih mahala i razriješiti neke dileme oko njihova broja u 16. st. do konca 19 st., u doba kada grad dolazi pod austrougarsku vlast. Na osnovi poznatih elemenata koji definiraju mahalul, za mostarske mahale je utvrđen: broj, vrijeme nastanka, lokacija i veličina. To je pridonijelo poznavanju urbanističkog razvoja Mostara od 16. do 19. stoljeca. Rezultat su rada lokalne osobitosti mahala iz kojih je vidljivo da su one specifični samostalni stambeni predjeli grada u osmanskom razdoblju.

The paper shows the urban development of Mostar mahalles and deals with the dilemma of their number from the 16th to the late 19th c. when the city came under the Austro-Hungarian administration. Based on the known defining elements of the mahalle, the number, construction date, location and size have been determined for the Mostar mahalles, thus giving insight into Mostar's urban development in 16th-19th c. The research shows local particularities of mahalles and their status as autonomous residential urban units in the Ottoman period.

UVOD

INTRODUCTION

Istrazivanjem osmanskog razdoblja bosansko-hercegovačkih gradova dosad su se bavili rijetki znanstvenici.¹ Mahale kao njihovi stambeni predjeli, specifične samostalne stambene zone,² bile su obrađivane samo fragmentalno u djelima nekolicine urbanista. Mostarske mahale su spominjali razni autori: putopisci, povjesničari, kroničari, urbanisti itd. Tako da sada u literaturi imamo njihov broj u rasponu od 24 do 53, kao i ceste greške u njihovu lociranju i nazivlju.³ Analizirane su samo u jednom radu, i to usputno, kojeg rezultate autor rada ovdje pobija.⁴

Mahale su s vremenom nastajale i nestajale; imena mahala nekada se spominju po imenu legatora mahalske džamije, nekada po njegovu nadimku, nekada u narodu stvorenim imenom, nekada po lokaciji, nekada po imenu imama koji je u tom trenutku obavljao tu dužnost ili po vakufu koji ju održava; nekada na jednom geografskom lokalitetu postoji više mahala pa po njemu imaju isti naziv; postoje slučajevi da se dijelovi čaršije⁵ proglašavaju mahalama ili čaršijskim džamijama pridružuju mahalske. U svakom slučaju, nikada nitko nije sukladno definiciji mahale proveo istraživanje i došao do otkrića točnih imena, broja i lokacije svih mostarskih mahala. Sljedeće je ograničenje bilo nepostojanje dostatnih pisanih tragova u arhivima, slaba izučenost teme, nepostojanje snimaka iz tog doba, kao i nepostojanje velikog dijela materijalnih tragova.

Analiziranjem tekstova o mostarskim mahalama može se zaključiti da su dosad objavljene

ni radovi o toj temi vrlo površni, a iznesene činjenice kontradiktorne. Opceprihvaćena je činjenica da se Mostar počeo razvijati na lijevoj obali uz kule i most. U početku prema sjeveru, zatim prema jugu i tek nakon toga počeo se razvijati na desnoj obali.⁶ Ti pravci razvoja objašnjeni su potrebom zaštite.

Cilj rada je utvrditi urbanistički razvoj mostarskih mahala. Ovim istraživanjem utvrđeno je vrijeme nastanka mahala, njihov broj, izvorno, službeno ime, imena u narodnoj tradiciji, lokacija, njihove osobitosti, kao i njihov urbanistički razvoj. Također su utvrđene neke osobitosti tih stambenih zona, a prije svega već navedeni elementi njihova samostalnog karaktera unutar jedinstvenoga urbanog sustava grada iz osmanskog razdoblja u Bosni i Hercegovini. Mostarske mahale ostale su gotovo nepromjenljive u urbanoj morfologiji današnjega grada, a prostor koje su zauzimala čini značajan dio unutar postojećega urbanog predjela Mostara (Sl. 2.).⁷ Zbog toga njihovo izučavanje, definiranje, kao i pravila nastanka i razvitka, trebale bi biti podloga u promišljanju današnjim planerima.

Mahala je naselje, kvart, gradska četvrt (katkad i seoska četvrt), specifičan oblik unutar kojeg se živi u gradovima Balkana i Bliskog istoka. Riječ ima šire značenje od građevinskog, skupine kuća. Ona znači i način života, svijest, oblik društvenih odnosa. Ima svoje psihološko, socijalno, gospodarsko i niz drugih značenja.⁸ Mahala nije samo gradska četvrt jer i sela imaju mahale. Ne bi ih trebalo uspoređivati s gradskim četvrtima zbog velike razlike ne samo u fizičkoj formi već i u sadržajima. Mahale su obično suprotnost pravilnoj četvrti jer su ulice u njoj krivudave, unutar nepravilno raspoređenih kuća (osmanskih stambenih blokova). U izvornom smislu

1 To su bili, prije svega, povjesničari: KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991.; HASANDEĐIĆ, 1980.; HANDŽIĆ, 1974.; HANDŽIĆ, 1977.; BEJTIĆ, 1953.; ŠABANOVIĆ, 1982.; ZLATAR, 1988.; ASCARIĆ, 2005. i geografi: MASTILO, 1959.; BOJANIĆ, 1988.

2 Iako mahale po udaljenosti od centra i čaršije te udaljenosti između sebe u trenutku nastanka i formiranja grada, kao i po elementima samostalnosti u sadržajima i funkcijama najniže razine centraliteta, podsjećaju na sate-litska naselja, tako se ne mogu nazvati jer su dio jedinstvenoga urbanog sustava grada. Zbog toga je odlučeno da se u radu rabi naziv „specifične samostalne stambene zone”. Njihova specifičnost i samostalnost (cak i u funkciji trgovine za dnevnu opskrbu) obrazložena je i dokazana ovim radom.

3 PAŠIĆ, 1991: 77 navodi 32 mahale; HASANDEĐIĆ, 1980: 7 nalazi 24 mahale; ČIŠIĆ, 1991: 39 spominje 35 mahala; PEZZ, 2002: 19 navodi 33 mahale; KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991: 233 spominje 24 mahale, a ČELEBI, 1967: 465 spominje nemogući broj – 53 mahale.

4 PAŠIĆ, 1991.

5 Čaršija je poslovno središte grada.

6 PAŠIĆ, 1991: 14-20, 73-81

7 Prostorni obuhvat urbanog predjela utvrđen je iz postojećega Urbanističkog plana, a prostorni obuhvat Mostara iz osmanskog razdoblja na osnovi geodetske karte iz

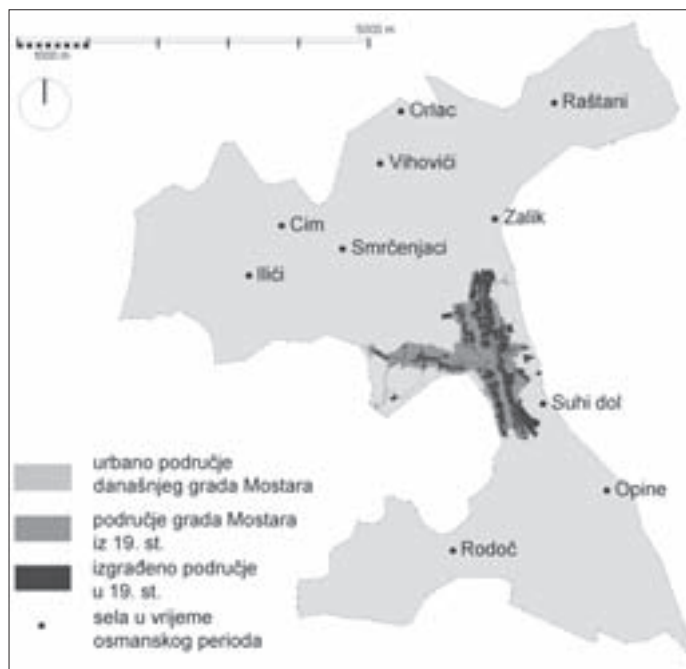
riječ mahala označava mjesto ili lokaciju.⁹ Ona je obično i džemat (skupina, zajednica) i prije nego što ta skupina kuća dobije status mahale, vodi se kao džemat.

Mahala počinje izgradnjom kuće i puta do nje s glavne ulice. Tako se skupi dovoljan broj kuća, a zatim se nađu dobrotvori koji sagrade džamiju (ili mesdzid – molitveni prostor bez propovjedaonice), harem (groblje) i mekteb (muslimanska osnovna vjerska škola) i tako se formira mahala.¹⁰ Kada se poslije izgradi još eventualno i česma (dovede voda), piljara (trgovina voćem i povrćem), berbernica (brijačnica) ili pekarnica, proces formiranja mahale je završen,¹¹ ali ovo nisu obvezni elementi mahale. Stambeni predio osmanskoga grada bio je izvan centra (čarsije), odvojen od nje i dijelio se na stambene jedinice – mahale.¹² Temeljno je pravilo da svaka mahala nosi ime bogomolje, to jest legatora koji ju je izgradio. Uz to formalno ime, narod mahali često da neko drugo ime, uglavnom po lokalitetu ili nekoj od kolektivnih osobina stanovnika.

Mostarska, kao i svaka osmanska mahala, ima obilježja po kojima se metodološki može identificirati. Oko pitanja urbanih sadržaja koji definiraju mahaluh u literaturi postoji suglasnost, a to su sljedeći elementi:¹³

- 30-40 kuća,¹⁴
- obvezno mahalska džamija ili mesdzid,
- negdje u blizini mekteb,
- harem, koji može biti u krugu džamije ili samostalno.

Mahala osim svojih urbanih sadržaja ima specifičnu urbanu formu. Kao po pravilu, od glavne gradske ulice koja mahaluh spaja s čarsijom ide manja sporedna, najčešće krivudava, prilagodena terenu (sokak, glavni so-

SL. 2. GRANICE GRADA MOSTARA DANAS I U 19. ST.
FIG. 2 BORDERS OF THE CITY OF MOSTAR, TODAY AND IN THE 19TH C

kak), iz nje se granaju pristupni putovi, sokaci, a iz njih cikme kojima se završava ulična mreža. To je jasno hijerarhijski izgrađena mreža putova. Ulice su širine od 1,5 metara do neprirodne širine od 15 i više metara, potpuno zatvorene uličnim zidovima.¹⁵ Osim sokaka, mahala ima i jednu malo širu ulicu (glavni sokak) ili raskrižje u kojoj se obvezno nalaze džamija (ili mesdzid) te ostali zajednički sadržaji. Mahala ima svoj privatni dio iza ogradnog zida unutar avlije (dvorišta) i javni dio, sokake među kućama. Javni ulični prostor mahale je pust, u njemu nema života osim rijetkih odlazaka po vodu na česmu ili na molitvu. Život teče iza uličnog zida.

Izvori za proučavanje mostarskih mahala jesu: 1) dosad poznata relevantna povijesna građa o Mostaru, posebno podatci iz objavljenih mostarskih vakufnama, 2) neobjavljeni sidžili mostarskih kadija i zbirka ostalih dokumenata pod nazivom „Acta turcarum” iz Arhiva Hercegovine u Mostaru¹⁶ i 3) objavljeni Sidžil mostarskog kadije¹⁷ te dosad fragmentirano objavljivani dijelovi zbirnih (sumarnih) i poimeničnih (opsirnih) katastarskih popisa – deftera iz doba Osmanskog Carstva,¹⁸ 4) povijesne geodetske karte iz Državnog arhiva u Beču,¹⁹ kao i iz Muzeja Hercegovine u Mostaru²⁰ te arhiva Katastra Općine Mostar.²¹

MOSTARSKJE MAHALE

MOSTAR MAHALLES

Cjelokupnu analizu autor je započeo iščitavanjem *sidžila* (sudski zapisnik) mostarskih *kadija* (serijatski sudac), podataka iz objav-

1881. godine, kao i definiranja prostora sela iz toga doba: Zalik, Cim, Rodoč, Orlac, Suhi dol, Opine [MUJIC, 1987: 22, 43, 86, 69, 93, 541].

8 AVZAHAR, 2003: 458-502

9 MOACANIN, 2001: 82

10 GROBIJAN, 1984: 54-58

11 GROBIJAN, 1984: 54-58; GRABRIJAN, 1957: 56, 141-145; KURTO, 1997: 23

12 REDZIC, 1983: 86

13 Navest ćemo samo neke: BOJANIĆ-LUKAČ, 1988: 76; GRABRIJAN, 1952: 56, 141-145; REDZIC, 1983: 86; MASTILO, 1959: 112.

14 REDZIC, 1983: 86

15 GRABRIJAN, 1957: 141-145

16 AHM, Acta turcarum: 22/1098, 23/1127 i *sidzil* iz 1765.-1769., bez sign.

17 MUJIC, 1987.

18 Dosad je objavljen jedan poimenični popis iz 1475.-1477. [ALICIC, 1985.], a poznati su fragmenti iz drugih sačuvanih popisa, i to 1469. (sumarni), 1519. (sumarni) i 1585. (poimenični ili opširni). [MUJIC, 1997: 49-75]

19 ADAB

20 MHM, bez sign.

21 AKOM, bez sign.

SL. 3. AUSTROUGARSKA VOJNA KARTA MOSTARA, IZV. MJ. 1:2880, 1878.
FIG. 3 AUSTRO-HUNGARIAN MILITARY MAP OF MOSTAR, ORIGINAL SCALE 1:2880, 1878

ljenih *vakufnama* (dokumenata), zbirnih i poimeničnih poreznih popisa. Na ovakav su način dobivena imena i prvo spominjanje većine mahala. Analiziranjem ostale povijesne građe i podataka svim spomenutim mahalama dodijeljeni su svi pokazatelji koji utvrđuju postojanje mahale, a to je rezultiralo identifikacijom i potvrđivanjem ili eliminacijom mahale.

- U **16. stoljeću** u Mostaru se formiraju sljedeće mahale:

1. Sinan-pašina mahala formira se sjeverno od čaršije na početku 16. stoljeća, u njoj je sagrađena istoimena džamija 1507. godine.²² Minaret ove džamije bio je četvrtast, a u 19. stoljeću zamijenjen je kružnim.²³ Do naših dana nije sačuvan harem ove mahale. Mek-

SL. 4. IZVOD IZ REGULACIJSKOG PLANA MOSTARA 1897.-1903., MJ. 1:500
FIG. 4 URBAN PLAN OF MOSTAR 1897-1903, SCALE 1:500

teb, odnosno funkcija osnovnoga vjerskog obrazovanja, ove mahale nalazio se u dijelu Koski Mehmed pašine medrese u neposrednoj blizini.²⁴ Ispred džamije bilo je prostrano proširenje zvano Mejdan, po kojem je mahala dobila svoje narodno ime „Mahala na mejdanu”. Po drugomu narodnom imenu džamije u ovoj mahali – Atik-džamija – (stara) može se pretpostaviti da bi to mogla biti najstarija gradska mahala.²⁵ Malo je vjerojatno da ova mahala potječe iz 15. stoljeća, kako tvrde neki istraživači,²⁶ jer osim vojnika u Mostaru u 15. stoljeću nema muslimanskog stanovništva.²⁷ Džamija se srušila 1949. godine zbog dotrajalosti i neodržavanja. Ova je mahala bila udaljena od čaršije 250 metara sjevernije. U njoj se nalazio i sud (mehcema) izgrađen početkom 16. stoljeća.²⁸

2. Čejvan-Čehajina mahala formirana je prije 1552./53. godine kada je izgrađena Čejvan-Čehajina kethode džamija,²⁹ koja po svojoj izduženosti u smjeru mihraba i s prvobitnom četvrtastom munarom nosi elemente Mediterana.³⁰ Uz džamiju je mekteb, koji je izgrađen prije 1558. godine, a medresa je sagrađena 1554. godine.³¹ Uz džamiju je smješten i harem. Ova mahala bila je u neposrednoj blizini čaršije, oko 50 m južno. Mahala je bila smještena na prostoru uz kulu Taru i njezini stanovnici dugo su se zvali zakuljani, a ona „Zakulom”.³² Ova se mahala u početku još zvala i „Šemsi čehajina”, ali je ovaj naziv nestao još u 17. stoljeću.³³

3. Karadoz-begova mahala se smjestila 350 m sjevernije od čaršije. Imala je najveću i najmonumentalniju istoimenu džamiju u gradu, koju su 1557./58. godine izgradili dubrovački majstori.³⁴ Uz džamiju su s dvije strane bili veliki haremi. S treće strane džamije građe se prije 1570. godine mekteb i medresa.³⁵ U ne-

²² KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991: 233-234 (prvi put objavljeno 1935.)

²³ ČELIĆ, 1973: 366

²⁴ HASANDEDIĆ, 1980: 76

²⁵ KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991: 233-234

²⁶ HASANDEDIĆ, 1980: 45

²⁷ TODOROV, 1983: 54

²⁸ HASANDEDIĆ, 1980: 184

²⁹ HASANDEDIĆ, 1980: 21

³⁰ ČELIĆ, 1973: 365. Autor je za oblik munare citirao: NAMETAK, H. (1936./1937.), *Mostarske džamije i njihovi vakufi*, Novi Behar, 20-23, Sarajevo

³¹ HASANDEDIĆ, 1980: 73, 83

³² KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991: 235

³³ KREŠEVLJAKOVIĆ, 1991: 234; HASANDEDIĆ, 1980: 7

³⁴ HASANDEDIĆ, 1980: 14, 33; POPOVIĆ, 1973: 218

³⁵ HASANDEDIĆ, 1980: 74, 79

³⁶ HASANDEDIĆ, 1980: 157-158

³⁷ HASANDEDIĆ, 1980: 39-40

³⁸ HASANDEDIĆ, 1980: 76

posrednoj blizini, također prije 1570. godine, gradi se i velik Karadoz-begov han (svratiste, konacište).³⁶

4. Mahala hadži-Memije Cernice, u narodu poznata kao „Cernica”, nastaje u mostarskom polju sredinom 16. stoljeća na desnoj obali rijeke Neretve. Džamija je u ovoj mahali izgrađena prije 1600. godine.³⁷ Imala je mekteb, a hareme uza samu džamiju i na sjevernom rubu mahale.³⁸ Ova mahala više je od 600 metara, preko rijeke, udaljena od čaršije.

5. Nezir-agina mahala smještena je na ušću Radobolje u Neretvu. Formirala se u drugoj polovici 16. stoljeća, a uz nju i Nezir-agina džamija.³⁹ Haremi su se nalazili uz džamiju i nasuprot ulici. U ovoj je mahali početkom 19. stoljeća izgrađen hadži-Muhamed-age Spahića mekteb.⁴⁰ Ova mahala nekada se zvala i „Cirai Nezir-agina džamija” ili „džamija na Spilama”, a u narodu je poznata kao „Mahala na Semovcu”. Od čaršije je udaljena oko 200 metara.

6. Mehmed-Čehajina mahala nastaje potkraj 16. stoljeća na lijevoj obali Neretve iza musale (slobodnog prostora za molitvu na otvorenome) na udaljenosti većoj od 1000 metara od čaršije. Džamija je u njoj sagrađena u drugoj polovici 16. stoljeća, prije 1593. godine.⁴¹ Za mekteb i harem ove džamije ne znamo.

7. Čurči-Ahmedova mahala, najistočnija mostarska mahala, u narodu poznata kao „Bjelušine”, formirala se u 16. stoljeću.⁴² Od čaršije je udaljena više od 400 metara. Na kartama iz austrougarskog vremena uz mahalalu je zabilježeno katoličko groblje, a staro pravoslavno groblje Pašinovac iz 17. stoljeća postoji i danas.⁴³ Ako je točna pretpostavka da je ovo bila „kršćanska mahala”, onda su ovo njena groblja. Na rubu ove mahale, točnije

izvan nje, nalazio se Čurči-Ahmedov mesdzid sagrađen u drugoj polovici 16. stoljeća,⁴⁴ za manji dio muslimanskog stanovništva mahale, s obzirom na to da su mahalalu osnovali doseljenici iz Armenije,⁴⁵ zanatlije i trgovci, vjerojatno prije 1633. godine.⁴⁶ Harem i mekteb ove mahale nisu do danas otkriveni.

8. Mahala Derviš-paše Bajezidagica nastaje u podnožju brda Hum, na mjestu u turskim osvajanjima napuštenog naselja Podhum. Njezina džamija sagrađena je 1592. godine, a prije 1601. godine uz nju su sagrađeni mekteb i medresa.⁴⁷ Pored džamije je malen harem, a veliki je nasuprot sokaku. Mahala je od čaršije udaljena oko 600 metara. Ova mahala je vjerojatno nastavak predosmanskog naselja Podhum. Pretpostavlja se da je džamija izgrađena na temeljima crkve i franjevačkog samostana iz predosmanskog vremena, što bi se trebalo dokazati arheološkim istraživanjima. Na to upućuje zid sa zapadne strane džamijskog dvorišta, kao i cijeli niz arhitektonskih detalja na zgradi džamije.⁴⁸

• U 17. stoljeću nastaju sljedeće mahale:

9. Bajezid-hodžina mahala pripada dijelu naselja Brankovac, u narodu poznata kao „Gornji Brankovac”. U njoj je smješten Bajezid-hodžin mesdzid koji je izgrađen prije 1612. godine, a urušio se 1942. godine.⁴⁹ Udaljena je od čaršije oko 150 metara. Stanovnici ove mahale su se, vjerojatno, sahranjivali u haremu na Carini, a poslije, u 18. stoljeću, u haremu na Šehitlucima, u neposrednoj blizini.

10. Hadži-Balijina mahala je dio naselja Gornji Brankovac. Udaljena je od čaršije 300 metara. Džamija hadži-Balijina nastala je prije 1612. godine pa je to i vrijeme nastanka ove mahale.⁵⁰ Džamija je bila mesdzid do 1891. godine, kada joj je dozidana munara. Urušena je 1950. godine.⁵¹ Mekteb ove mahale sagrađen je prije 1612. godine, a medresa početkom 19. stoljeća.⁵² S obzirom na to da ova mahala nije imala svoj harem, stanovnici su se, vjerojatno, pokapali u haremu na Carini, a poslije u haremu Šehitluci.

11. Memi-hodžina mahala nalazi se sjeverno od čaršije na udaljenosti od 900 metara. U njoj se nalazila istoimena džamija izgrađena prije 1620. godine.⁵³ U narodu je poznata kao „Kurtova džamija”. Srušena je 1951. godine. Mahala je imala svoj harem koji je s vremenom nestao.⁵⁴

12. Mahala Fatime kadun nastaje oko 650 metara sjevernije od čaršije. Vrijeme njezina nastanka poklapa se s vremenom nastanka džamije, znači prije 1620. godine.⁵⁵ Džamija je srušena 1947. godine, a imala je četvrtastu munaru. Harem na Carini pripadao je ovoj mahali.

13. Roznamedžijina mahala smještena je između današnjih ulica Brace Fejica i Kresine,

TAB. I. VRIJEME NASTANAKA I URBANI SADRŽAJI MOSTARSKIH MAHALA
TABLE I. DATES OF ORIGIN AND URBAN FACILITIES OF THE MOSTAR MAHALLES

1.	Stoljeće	Naziv mahale	Godina izgradnje vjerskog objekta	Urbani sadržaji			
				1.		2.	
				Džamija	Mesdzid	Harem	Mekteb
1.	XVI.	Sinan-pasina	1507./08.	•			•
2.		Čejvan-Čehajina	1552./03.	•			•
3.		Karadoz-begova	1557./08.	•			•
4.		Hadži-Memije Cernice	prije 1600.	•			•
5.		Nezir-agina	1585.	•			•
6.		Mehmed-Čehajina	prije 1593.	•			
7.		Čurči-Ahmedova	1632.		•	•	•
8.		Derviš-paše Bajezidagica	1592.-1601.		•	•	•
9.	XVII.	Bajezid-hodžina	prije 1620.		•	•	
10.		Hadži-Balijina	1612.		•	•	•
11.		Memi-hodžina	prije 1620.		•	•	
12.		Fatime kadun	prije 1620.		•	•	
13.		Roznamedžijina	prije 1620.		•	•	
14.		Husein-hodžina	prije 1620.		•	•	•
15.		Hadži Jahije	prije 1620.		•	•	
16.		Kjose jahija-hodžina	prije 1620.		•	•	•
17.		Tere-hadži Jahijatova	prije 1620.		•	•	•
18.		Sevri-hadži-Hasanova	1620./21.		•	•	
19.		Ibrahim-agina	1637.		•	•	•
20.		Hadži-alibega Lafe	1631.		•	•	
21.		Baba-Besirova	prije 1631.		•	•	
22.		Kamber-agina	prije 1631.		•	•	
23.		Hafiz-hodžina	1631.		•	•	
24.		Hadži-Velijina	prije 1648.		•	•	
25.		Hadži-Ahmed-age Lakisica	1652.		•	•	•
26.	Hadži-Huseina Kotle	prije 1633.		•	•		
27.	Zirain-Ahmed-agina	prije 1651.		•	•		
28.	Čevrina	prije 1686.		•	•	•	
29.	XVIII.	Ahmeda-Kotle	prije 1760.		•	•	

39 HASANDEIĆ, 1980: 53

40 HASANDEIĆ, 1980: 76

41 HASANDEIĆ, 1980: 50

42 MUJIC, 1987: 104. Izvorno je napisana „Bilušine”, ikavicom, kako se tada vjerojatno govorilo.

43 MICHEL, 1909: 119

44 HASANDEIĆ, 1980: 63

45 ČIŠIĆ, 1991: 21; MUJIC, 1987: 119

46 HRABAK, 1995: 126, citirano prema: JELAVIĆ, 1895: 52

47 HASANDEIĆ, 1980: 24, 75

48 Do ovog zaključka došlo se analizom materijalnih ostataka, a i razni povijesni izvori spominju iz predosmanskog razdoblja u naselju Podhum.

49 HASANDEIĆ, 1980: 64

50 HASANDEIĆ, 1980: 46

51 HASANDEIĆ, 1980: 46

52 HASANDEIĆ, 1980: 74

53 HASANDEIĆ, 1980: 49-50

54 HASANDEIĆ, 1980: 50

55 HASANDEIĆ, 1980: 48-49

SL. 5. GRAD MOSTAR U 16. ST.
FIG. 5 CITY OF MOSTAR IN THE 16TH C

SL. 6. VAROŠKI IZLAZ PUT RADOBOLJE
FIG. 6 LEAVING THE CITY IN THE DIRECTION
OF THE RADOBOLJA RIVER

a od čaršije je udaljena oko 400 metara. U njoj je Rožnamedžijina – Ibrahim-efendije džamija, česma i važna medresa, sve iz vremena prije 1620. godine.⁵⁶ Ova džamija temeljito je popravljena 1897. godine u doba austro-ugarske vladavine, kao i većina mostarskih džamija, što se vidi na arhitektonskim detaljima očuvanima i danas. Nije zabilježeno postojanje harema u ovoj mahali.

14. Husein-hodžina mahala smještena je između današnjih ulica Titove i Huse Maslica, a od čaršije je udaljena oko 400 metara. U njezinoj je blizini bio Čišica-mekteb iz 1894. godine.⁵⁷ Husein-hodžina džamija izgrađena je prije 1620. godine.⁵⁸ Harem je bio u neposrednoj blizini džamije s njezine južne strane.

15. Mahala hadži Jahije ili u narodu zvana „Mahala na ogradi“ bila je smještena između Čerkića i Buljkina sokaka u naselju Donja mahala. Imala je Jahije – hodžin ili, kako se još zove, Jahije Esfelov mesdžid sagrađen prije 1620. godine.⁵⁹ U narodu se ovaj mesdžid često zvao „Smokvin“ ili „Nametkov“ mesdžid, po obiteljima koje su u njemu obavljale neku od službi. Uz mesdžid nalazio se i velik harem. Mahala je od čaršije udaljena oko 500 m.

16. (Čose) Kjose Jahija-hodžina mahala smjestila se zajedno s džamijom sagrađenom prije

1620. godine između današnjih ulica Braće Fejća i Braće Brkica.⁶⁰ Uz džamiju je bio smješten i mekteb hadži-Ahmed-age Pitića iz 1718. godine.⁶¹ Mahala je od čaršije udaljena 700 metara. Uz nju je i mostarska musala, džamija na otvorenome. U taj ogradeni prostor moglo se ući samo iz dvorišta (Čose) Kjose Jahija-hodžine džamije, tako da s njom čini jedinstven sklop.

17. Tere-hadži Jahijatova mahala i džamija nastale su prije 1620. godine, a mahala je smještena između današnjih ulica Mladena Balorde i Hilme Hakala.⁶² Od čaršije je udaljena više od 1000 metara. Stanovnici su pokazani u haremu na Carini.

18. Sevri-hadži-Hasanova mahala ili novijim narodnim imenom „Donja mahala“ formirala se u vrijeme nastanka Sevri-hadži-Hasanove džamije prije 1620./21. godine.⁶³ Prije se zvala i „Okjuzi mahala“. Uz džamiju je bio malen harem koji se sačuvao do danas, a u mahali više harema. Mahala je od čaršije bila udaljena više od 700 metara.

19. Mahala Ibrahim-age, u narodu zvana „Luka“, s džamijom hadži-Ibrahim-age Šarića izgrađena je prije 1623./24. godine.⁶⁴ Imala je svoj mekteb, kojeg lokacija nije poznata. Južno od džamije bio je i jedan od najvećih gradskih harema. Ova mahala od čaršije je udaljena 600 metara.

20. Mahala hadži-alibega Lafe bila je na križanju današnjih ulica Matije Gupca i Kraljice Katarine s istoimenom džamijom sagrađenom prije 1631. godine.⁶⁵ U narodu se zvala „Bakamovića mahala“, ali i „Mahala Zahum“. Bila je 1000 metara udaljena od čaršije. Osim harema uz džamiju pripadao joj je i velik harem nasuprot ulici na mjestu današnje osnovne škole, nastao 1695. godine.⁶⁷

21. Baba-Beširova mahala ili „Balinovac“ imala je Baba-Beširovu džamiju prije 1631. Mahala je imala svoj harem, a od čaršije je bila udaljena više od 1600 metara.

22. Kamber-agina mahala smještena je na lijevoj obali Neretve uz Lučki most. Imala je mesdžid hadži-Ahmed-age Kudrica (Kamber-aga), sagrađen prije 1631. godine i srušen pri

56 HASANDEDIC, 1980: 34

57 HASANDEDIC, 1980: 59

58 HASANDEDIC, 1980: 48

59 HASANDEDIC, 1980: 59

60 HASANDEDIC, 1980: 35-36

61 HASANDEDIC, 1980: 75

62 HASANDEDIC, 1980: 51

63 HASANDEDIC, 1980: 26

64 HASANDEDIC, 1980: 29-30

65 HASANDEDIC, 1980: 41-42

66 MUJIĆ, 1987: 26

67 ČIŠIĆ, 1991: 79-92

68 HASANDEDIC, 1980: 63

gradnji prilazne ceste Lučkom mostu 1911. godine.⁶⁸ Uz džamiju je bio harem. Od čaršije je bila udaljena 150 metara.

23. Hafiz-hodžina mahala bila je između današnjih ulica Titove, Miličevićeve i Teminova sokaka. Njezina džamija izgrađena je prije 1631. godine.⁶⁹ Uz nju je bio malen harem i „Buka” medresa izgrađena sigurno prije 1800. godine.⁷⁰ Mahala je od čaršije udaljena 250 metara.

24. Hadži-Velijina mahala u narodu je zvana „Mazoljice”.⁷¹ Imala je svoju medresu prije 1648. godine⁷² pa je vjerojatno prije te godine nastao i mesdžid hadži-Velijin.⁷³ Mahala se nalazila između ulica Brace Lakišića i Knežića, a od čaršije je bila udaljena više od 400 metara. Stanovnici ove mahale su se sahranjivali u haremu na Carini.

25. Mahala hadži-Ahmed-age Lakišića zvana „Ričina” imala je džamiju hadži-Ahmed-age Lakišića sagrađenu 1650./51. godine, kao i mekteb sagrađen prije 1669. godine.⁷⁴ Od čaršije je udaljena oko 900 metara. Uz nju je poslije bitke sa Stojanom Jankovićem 1695. godine nastao nov veliki Lakišića harem, koji je s vremenom ugašen.⁷⁵

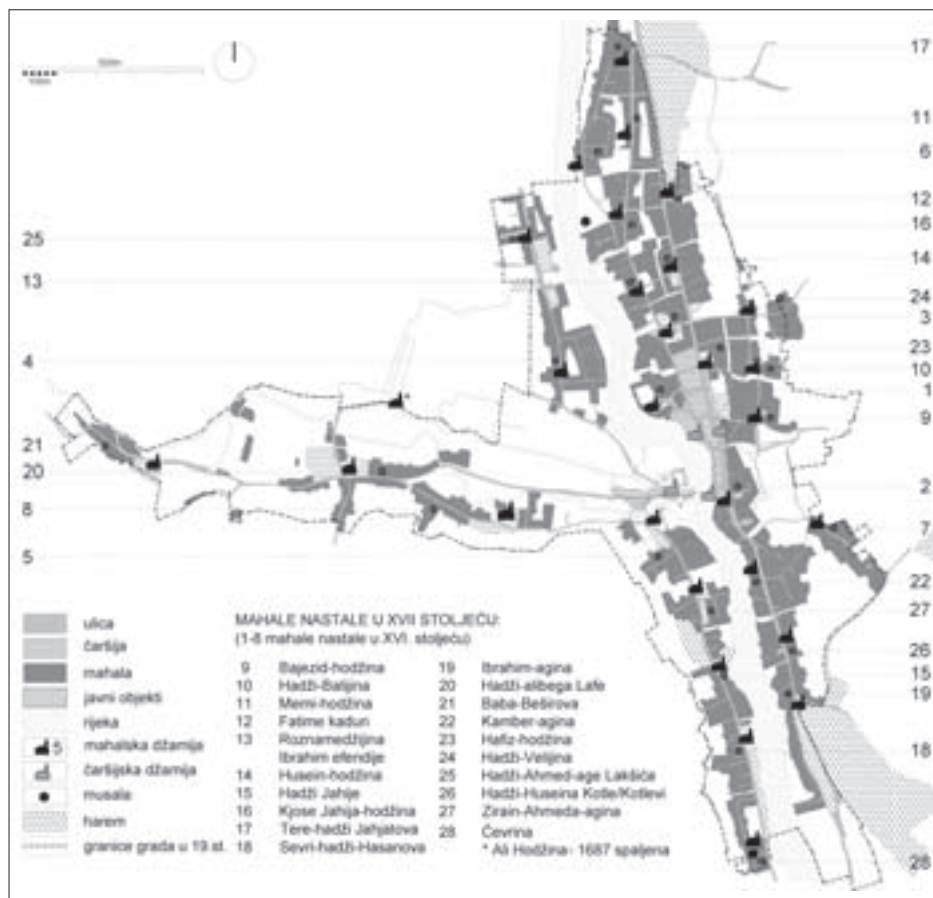
26. Mahala hadži-Huseina Kotle imala je istoimeni mesdžid sagrađen prije 1651. godine i nalazila se između ulica Titove i Čelebićeve.⁷⁶ Od čaršije je udaljena oko 400 metara.

27. Zirain-Ahmed-agina mahala nalazi se na početku „Donje mahale” i u narodu je zvana „Stari Pazar”. Mesdžid u ovoj mahali zvao se Zirain Ahmed-agin ili katkad „Aršinovićev” i izgrađen je prije 1651. godine.⁷⁷ Mahala je od čaršije udaljena oko 250 metara. Imala je svoj harem te otvoreni prostor zvan Stari pazar, neku vrstu stočnog sajma.

28. Čevrina mahala ili „Oručluk” imala je hadži-Ibrahima Čevre mesdžid sagrađen prije 1686. godine.⁷⁸ Imala je i svoj harem te Ahmed-efendijinu česmu. Mahala je bila više od 1000 metara udaljena od čaršije.

• U **18. stoljeću** nastala je još samo jedna mahala, i to:

29. Mahala Ahmeda-Kotle, u narodu zvana „Kotlevi”. Smjestila se na jugu grada, oko

SL 7. GRAD MOSTAR U 17. ST.
FIG. 7 CITY OF MOSTAR IN THE 17TH C

1200 metara dalje od čaršije i u njoj je bila džamija Ahmeda-efendijske Kotle (u narodu zvana Čelebića džamija), sagrađena prije 1760. godine.⁷⁹ Mahala se za pokapanje koristila svojim haremom nasuprot Šarića haremu.

• U **19. stoljeću** u Mostaru nema novih mahala.

30. U sredini mostarskog polja, na lokaciji Rajevini, nalazila se mahala hadži-Alijina i u njoj džamija Ali-hodžina koja je izgrađena prije 1633. godine, a uništena 1695. godine u napadu uskoka Stojana Jankovića na grad.⁸⁰ Ova mahala nije imala svoj mekteb ni harem, a naziva se još i „Mahala Vaku”.⁸¹ Mahala je od čaršije udaljena 900 metara. S obzirom na to da džamija poslije rušenja nikada nije obnovljena, ostaci njezine mahale spojili su se s mahalom u neposrednoj blizini Alibega Lafa. Ovu mahalou smatrat ćemo nestalom i nećemo je pribrojiti ukupnom broju mostarskih mahala.

Ukupno je identificirano 30, odnosno 29 mostarskih mahala, koje su se očuvale i do danas.

Tijekom istraživanja nailazilo se često na spominjanje naziva mahala uz neke gradske lokacije, naselja, sela. Neke su mahale s vre-

SL 8. SAHAT KULA
FIG. 8 SAHAT KULA (WATCH TOWER)

69 MUJIĆ, 1987: 151, 152, 180

70 HASANDEĐIĆ, 1980: 84

71 MUJIĆ, 1987: 133

72 MUJIĆ, 1987: 152

73 HASANDEĐIĆ, 1980: 64

74 HASANDEĐIĆ, 1980: 75

75 ČIŠIĆ, 1991: 79-92

76 HASANDEĐIĆ, 1980: 59

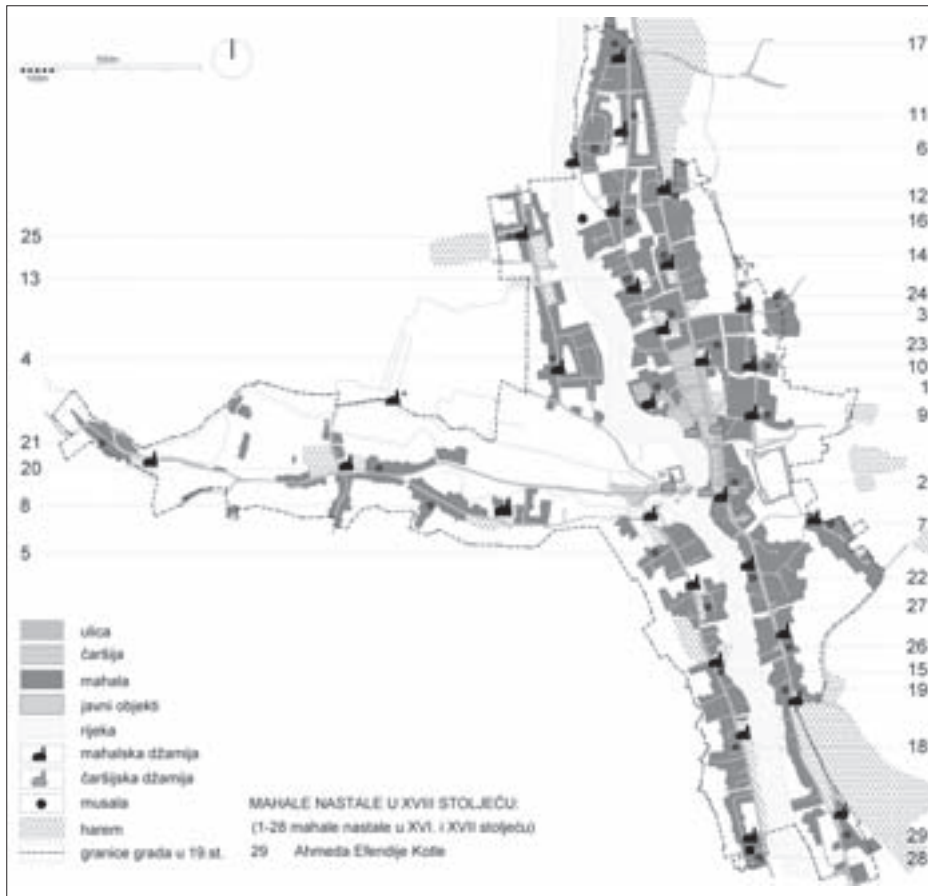
77 HASANDEĐIĆ, 1980: 61

78 HASANDEĐIĆ, 1980: 66

79 HASANDEĐIĆ, 1980: 51

80 MUJIĆ, 1987: 91, 186, 200, 233

81 MUJIĆ, 1987: 244, 279

SL. 9. GRAD MOSTAR U 18. ST.
FIG. 9 CITY OF MOSTAR IN THE 18TH C

menom nastale i nestale. Lokalitete nekih mahala iz dokumenata nismo mogli locirati. Neka nama poznata naselja ili sela na periferiji nazivana su mahalama, ali im mi nismo mogli pripojiti ni jedan element mahale. Tako smo dobili sljedeće „mahale” kojima nismo mogli dodijeliti taj atribut. To su:

– „Kujundžiluk mahala” i „Carska mahala”:⁸² u oba slučaja radi se o dijelovima čaršije pa se riječ mahala, vjerojatno, rabila ili prevela kao lokalitet;

– „Tabhana mahala”⁸³ je prostor oko Tabčića džamije, ali to je prostor Priječke čaršije i na njemu se u vrijeme nastanka nisu nalazili stambeni objekti;

– „mahala Alidzan”⁸⁴ negdje u Priječkoj čaršiji, ali se njena džamija ili kuće nisu mogli locirati;

– „mahala Šemsi-kethode”⁸⁵ je zabilježena, ali je s vremenom nestala i na njenu mjestu nastala je u 16. stoljeću mahala Čejvan-Čehaje. Druga je mogućnost da se radi o istoj mahali koja je promijenila ime;

– „mahala Ilići”,⁸⁶ „mahala Cim”,⁸⁷ „mahala Vihovići”,⁸⁸ „mahala Panjevina”,⁸⁹ „mahala Lipeta”,⁹⁰ „mahala Rodoc”⁹¹ i „mahala Opine”:⁹² radi se o okolnim selima Mostara iz

osmanskog razdoblja koja izlaze van prostora grada, a to su današnja gradska naselja. Ni jedno od ovih sela/naselja nije u to doba imalo svoju džamiju, harem, česmu, mekteb, pa prema tomu nije ni moglo biti klasificirano kao mahala, a s obzirom na to da su izvan obuhvata grada nisu ni „gradske mahale”;

– neke grupacije kuća u gradu spominju se kao „bućuk mahale” (pulumahale) i nisu se mogle tretirati kao mahale jer nikada nisu dobile svoje džamije ili mesdzide. One su se s vremenom jednostavno spojile na definiranim i poznatim mahalama u blizini;⁹³

– „mahala Brankovac”, „Donja mahala” i „mahala Carina”:⁹⁴ ovdje se očito radi o nazivima lokaliteta na kojima se nalazi više mahala. Na lokalitetu „Brankovac” ili poslije četvrti Brankovac nalazile su se mahale: Bajezid-hodže, Hadži Balije i Hafiz-hodžina. Na lokalitetu „Donja mahala” ili četvrti Donja mahala nalazile su se sljedeće mahale: Čevrina, Sevrri-hadži Hasanova, hadži-Jahije i Zirain-Ahmed-agina. Na prostoru „mahale Carina” nalaze se sljedeće mahale: Fatime kadun, Memi hodžina i Tere-hadži Jahijatova. Inace, ni jedna od ovih „mahala” ne nosi, niti je prati, naziv po nazivu neke od džamija na tom prostoru. To su gradske četvrti koje su se poslije formirale od više mahala. Iz ovih razloga navedeni lokaliteti nisu se mogli smatrati mahalama;

– „mahala hadži Alije” („Ali-hodžina mahala”)⁹⁵ ili mahala Vakuf⁹⁶ ili „Raljevina”,⁹⁷ u kojoj je džamija sagrađena prije 1631. godine,⁹⁸ zapaljena je 1694. godine⁹⁹ i nikada se poslije nije obnovila. Na njenu je mjestu i danas voćnjak u središtu grada. S obzirom na to da nije preživjela do danas i da nije dugo egzistirala unutar trajanja osmanskog razdoblja Mostara, autor se opredijelio da je ne uvrsti u konačni popis mahala;

– ciganska mahala¹⁰⁰ i „mahala janjicara i spahija”¹⁰¹ nisu se mogle locirati;

SL. 10. PREDHUM – DONJA MAHALA SA SEVRI HADŽI HASANOVOM DŽAMIJOM I ČESMOM, OKO 1900.
FIG. 10 PREDHUM – DONJA (LOWER) MAHALLE WITH SEVRI HADŽI HASAN MOSQUE AND A FOUNTAIN, CA. 1900

⁸² HASANDEDIC, 1980: 8; AHM, sig. 02-DK-2/70

⁸³ HASANDEDIC, 1980: 8

⁸⁴ MUJIC, 1987: 243; HASANDEDIC, 1980: 8

⁸⁵ HASANDEDIC, 1980: 7; KRESEVLJAKOVIC, 1991: 234

⁸⁶ MUJIC, 1987: 24, 255, 257, 258, 266

⁸⁷ MUJIC, 1987: 234, spominje se kao mahala, a kao selo spominje se na str. 22 i 233, a lokalitet s vinogradima na str.: 243, 244, 246.

⁸⁸ MUJIC, 1987: 231, 246, 263. Vihovice spominje kao gradska mahala, potom kao selo na str. 110, a kao lokalitet na kojem se rade vinogradi na str. 247, 254, 263.

⁸⁹ HASANDEDIC, 1980: 8

⁹⁰ „Mahala Lipeta” [MILETIĆ, 1997: 12] naziva se često i po lokalitetu naselja ili vinograda Zalik [MUJIC, 1987: 92, 240], a nekada je Zalik selo [MUJIC, 1987: 173, 241]. AHM, sig. 02-DK 5/251

⁹¹ MULIC, 1997: 66-67

⁹² MULIC, 1997: 66-67

⁹³ HASANDEDIC, 1980: 8; PEZZ, 1891: 19; AHM, sig. 02-DK 6/262

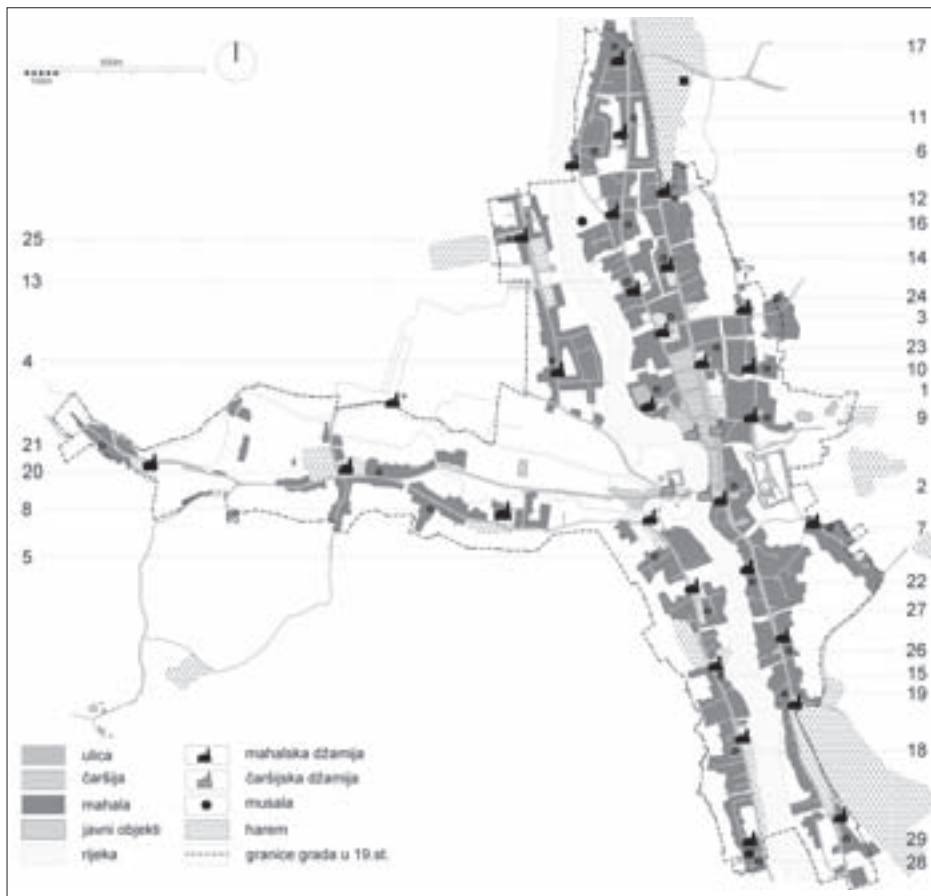
⁹⁴ AHM sig. 02-DK 5/212

– mahala „Čerdačija” nije se također mogla locirati, niti se mogla utvrditi ikakva veza s ostalim utvrđenim mahalama.¹⁰²

PROSTORNO LOCIRANJE MOSTARSKIH MAHALA

SPATIAL MAPPING OF THE MOSTAR MAHALLES

Za prostornu identifikaciju mahala poslužile su sljedeće kartografske podloge: dvije austrougarske vojne karte snimljene 1878. godine (Sl. 3.), odmah po dolasku Austrougarske Monarhije u Mostar,¹⁰³ koje su sadržale nepromijenjenu sliku Mostara iz osmanskog razdoblja, no bile su geodetski neprecizne, ali s dostatnim brojem općenitih podataka; zatim katastarska karta iz 1881. godine (Sl. 1.), također geodetski neprecizna;¹⁰⁴ regulacijski plan iz 1897.-1903. godine (Sl. 4.)¹⁰⁵ te geodetska karta iz 1954. godine, rađena u mjerilu 1:5000 – prva karta Mostara s visokom geodetskom točnošću.¹⁰⁶ Zahvaljujući suvremenim računalnim programima, katastarska je karta iz 1881. godine georeferencirana i georektificirana pomoću geodetske karte iz 1954. godine te je na taj način dobivena modificirana katastarska karta Mostara prvih godina poslije dolaska Austrougarske Monarhije, ali koja zorno prikazuje zatečeni grad iz osmanskog razdoblja.¹⁰⁷ Pomoću ove karte konačno su određeni veličinski odnosi fizičkih urbanih struktura Mostara iz tog vremena. Veza između imena bogomolja i mahala i ovdje je bila od presudne važnosti, temeljem čega su identificirane mahale, njihova lokacija i veličina u 19. stoljeću. S obzirom na dvije činjenice, da su mahale tijekom vremena gotovo nepromjenljive (po broju kuća i stanovnika) te da se zna vrijeme nastanka većine mahala,¹⁰⁸ sustavom eliminacije i idući unatrag mogla se dobiti veličina stambenog

SL. 11. GRAD MOSTAR U 19. ST.
FIG. 11 CITY OF MOSTAR IN THE 19TH C

predjela grada i njegovih mahala u određenom razdoblju (stoljeću). Tako je dobivena prva (zadnja) karta urbanističkog razvoja Mostara od 16. do 19. stoljeća, prikazana na Sl. 5., 7., 9. i 11.

URBANISTIČKE ODLIKE MOSTARSKIH MAHALA

URBAN FEATURES OF THE MOSTAR MAHALLES

Nakon što su utvrđene i locirane sve mahale i njihove veličine, druga bitna spoznaja koju bi trebalo dalje detaljnije proučiti jest da su mahale „specifične samostalne stambene zone” kao dijelovi jedinstvenoga urbanog sustava grada. Ta je spoznaja vidljiva iz udaljenosti mahale od čaršije – od 100 do 1600 metara, što je pješice 1,25-20 minuta.¹⁰⁹ Udaljenosti između mahala i u 16. stoljeću iznose između 100 i 1000 m ili 1,5-12,5 minuta hoda. Jasan je prostorni diskontinuitet između čaršije (grada) i mahale te mahala međusobno. Ti neizgrađeni prostori: vocnjaci, vrtovi i vinogradi, predstavljaju građevinski diskontinuitet. Drugi dokaz specifičnog karaktera i samostalnosti mahale jest njezina samostalnost

SL. 12. DONJA MAHALA
FIG. 12 DONJA MAHALLE

95 MUJIĆ, 1987: 91, 186, 200, 233

96 MUJIĆ, 1987: 244 u bilješci: 359 misli da je to mahala na Rajjevini.

97 HASANDEDIC, 1980: 56

98 HASANDEDIC, 1980: 56

99 ČIŠIĆ, 1991: 37, misli da je spaljena 1965.; HASANDEDIC, 1980: 56, kaže 1687.; KRESEVLJKOVIĆ, 1991: 446, kaže 1693. ili 1694.

100 MULIĆ, 1997: 66-67 i 69

101 MULIĆ, 1997: 66-67; PEEZ, 1891: 19

102 PEZZ, 1891: 19

103 ADAB-a)

104 ADAB-a)

105 AKOM, bez sign.

106 AKOM, bez sign.

107 Ova karta nije evidentirala mahale ili imena ulica, već samo građevine.

108 Vrijeme nastanka mahale veže se za vrijeme nastanka dzamije.

109 Prosječna brzina hodanja 80 m u vremenu od 1 minute.

SL. 13. TIPIČAN SOKAK
FIG. 13 A TYPICAL STREET

u funkcioniranju. To je vidljivo iz sljedećih čimbenika:

– Ekonomske, relativne ekonomske samostalnosti:¹¹⁰ stanovnici mahale često su oko kuće imali voćnjak i vrt koji su im osiguravali djelomično zadovoljenje prehrambenih potreba. U kasnijem razvoju u mahali se razvija i funkcija trgovine za dnevnu opskrbu putem piljare (prodaja voća i povrća, a ponekad uz piljaru i magaze¹¹¹) i pekarnice.¹¹²

– Društvene samostalnosti: u društvenom smislu mahala je osnovna socijalna jedinica, što je vidljivo u pripadnosti džematu, istodobno vjerskoj, državnoj i vojnoj osnovnoj organizacijskoj jedinici. Mahala ima svoga starješinu, malbašu.¹¹³

– Vjerske samostalnosti: unutar mahala ispunjavaju se dnevne vjerske obveze, zajedničke molitve pet puta na dan, što je jedna od temeljnih islamskih obveza u temeljnoj jedinici zajednice koju predvodi imam.¹¹⁴ Obveza učenja islama (mekteb ili medresa) također je temeljni vjerski zahtjev. Unutar mahale čovjek se pokapa u haremu, također prema islamskim pravilima.

Mahala kao jedinica osjećala je srednjovjekovnu sigurnost. Često se samostalno branila i postojao je osjećaj sigurnosti njezinih stanovnika iako je bila izvan gradskih zidina, što je također čini društvenom zajednicom s temeljnim osjećajem pripadnosti.

Najčešće vrijeme nastanka mahale doznajemo indirektno, to jest iz nekoga kasnijeg dokumenta, a vrlo rijetko iz sačuvane vakufname ili tariha (natpis s datumom građenja) o mahalskoj džamiji ili mesdzidu. Veza između džamije ili mesdzida s jedne strane i mahale s druge jest uobičajena, ali ne znamo kada su oni nastajali, to jest jesu li građeni tijekom

nastanka mahale ili nakon njezina definitivnog formiranja. Zbog svega toga nije se ulazilo u egzaktno utvrđivanje vremena formiranja mahala, već su one smještane u raspon od jednog stoljeća. To znači da redosljed navedenih mahala ne znači i njihovo slaganje po starosti, već samo pojavu i postojanje u tom stoljeću.

Gotovo sve spomenute mahale uz džamiju imaju mekteb, ustanovu za osnovnu vjersku izobrazbu. Nekoliko mahala koje nemaju zabilježene objekte mekteba vjerojatno su ih imale, ali ne postoji pisani trag, ili su tu funkciju nadomjestale u susjednim mahalama.

Sve navedene mahale imale su svoje hareme. Oni mogu biti maleni uz džamije, veći u mahalama ili pak harem za više mahala pa se mogu zvati gradski haremi gdje su pokapani stanovnici mahale koje bi vlastiti harem s vremenom popunio kapacitet. Gradski su haremi u Mostaru bili: na Carini, na Luci (Šarica harem), Lakišića harem i Šehitluci. Neke ovdje zabilježene mahale vjerojatno su tijekom vremena izgubile svoje hareme, a istodobno u literaturi nisu zabilježeni.

Tijekom 16. stoljeća mostarske mahale nastajale su kao jasne, specifične samostalne stambene zone, a tek u 17. stoljeću novim se mahalama popunjava prostor između njih, kada se grad počeo homogenizirati. Grad se povećao ne povećanjem broja stanovnika u mahali, već povećanjem broja mahala. To je vrijeme početka spajanja i prerastanja po nekoliko mahala u deset¹¹⁵ mostarskih tradicionalnih kvartova (zbroj više mahala) koji se često i dalje zovu mahalama. Tako nastaje 10 mostarskih naselja na lijevoj obali Neretve: Carina, Brankovac, Grad, Bjelušine i Luka, a na desnoj: Ričina, Cernica, Zahum, Prethum (danas Donja mahala) i Podhum. Bez obzira

¹¹⁰ Stanovnici mahale po pravilu obrađuju vrtove, voćnjake i vinograde unutar mahale [MASTILO, 1959: 114]. Ovu činjenicu potvrđuju podatci na geodetskoj karti ADAB-b), kao i činjenica iz sidzila [MUJIĆ, 1987: 44, 49, 87, 94, 103, 131, 133-135, 137, 139, 159, 207, 215, 219, 223, 234, 235, 239, 241, 246, 250 i 254] u kojima je zabilježeno postojanje voćnjaka, vinograda i vrtova u 11 mahala. Prihodi su se ostvarivali trgovinom i zanatstvom u čaršiji, nadarbinom i placom za državnu službu.

¹¹¹ Magaza (turski: magaza, arapski: mähāzin) arapska riječ koja znači dućan sazidan od kamena. [SKALJIĆ 1985: 439]

¹¹² U Karadoz-begovoj, Rozanmedzijinoj i Sinan-pasinoj mahali vidljive su piljare i dućani u grafickim prilogima kod PAŠIĆ, 1991: 73-81. U mahali Cernica „magaza” 1874. godine [AHM, sih. 02-DK 3/102]; „Magaza u Ricini” mahali 1784. [AHM, sig. 02-DK 6/274]; u Cernici [AHM, sig. 02-DK

na jedinstvenu i homogenu formu naselja, u 18. i 19. stoljeću bez vidljivih osobina samostalnosti mostarske mahale sačuvala su gotovo do danas svoju prepoznatljivost po urbanim sadržajnim, socijalnim razlikama i prepoznatljivim razlikama u formi.

ZAKLJUČAK

CONCLUSION

Radom je utvrđeno da je Mostar imao 30, odnosno ako isključimo hadži-Alijinu mahalu koja je uništena, 29 mahala. U 16. stoljeću nastalo je 8, a u 17. stoljeću 20 mahala, od kojih 15 do tridesetih godina 17. stoljeća. U 18. stoljeću samo je jedna, a u 19. nema novih mahala. Jasan je zaključak da se Mostar u osmanskom razdoblju kao urbano naselje formirao od 1550. do 1630. godine, to jest tijekom 80 godina, a da je poslije ostao gotovo u istoj veličini do dolaska austrougarske vojske 1878. godine.¹¹⁶ Sve ovdje utvrđene mahale locirane su i utvrđeno je vrijeme njihova nastanka, što je pridonijelo utvrđivanju urbanističkog razvoja grada.

Iz Sl. 6. i 7. Mostara u 16. i 17. stoljeću vidljivo je da se grad nije širio kako se dosad tvrdilo,¹¹⁷ i to tako da se prvo proširuje zaštićeni dio uz kule na lijevoj obali, pa prema jugu i sjeveru, već i na lijevoj i na desnoj obali istodobno. Uz mnoge druge, jedan od bitnih uzroka utvrđenog rasporeda (lociranja) mahala bio je vojno-strategijski. S obzirom na moć osmanske vojske u to doba i udaljena ratišta nije se moralo živjeti unutar zidina i naselja su se mogla slobodno širiti u mostarskom polju. Iz ilustracija, kao i iz prethodnih analiza, vidljivo je da su mahale u 16. stoljeću, u doba nastanka prvih mahala – specifične samostalne stambene zone.

7/347]. Pekari se često spominju u sidžilima, ali sa sigurnošću ne možemo locirati mahale u kojima se nalaze.

¹¹³ Mahalbaša, malbaša, arapsko-turska riječ (turski: *mahalle başı*), koja znači starješina jedne mahale, seoski starješina. [ŠKALIĆ, 1985: 440]

¹¹⁴ Imam je predvoditelj dnevnih molitava u džamiji, a često i glavna osoba u mahali.

¹¹⁵ KRESEVLJAKOVIĆ, 1991: 232

¹¹⁶ AHM-C), bez signature. Na kraju rada naišlo se na dokument koji djelomično potkrepljuje ovaj zaključak. U naredbi paše Bosanskog ejaleta iz 1768., a zabilježeno u ovom sidžilu, navodi se 26 mahala, ali detaljnom analizom utvrđeno je njih 28, sve osim Čevrine mahale, što je pogriješio popisivač ili izvor ima pogrešan datum izgradnje džamije.

¹¹⁷ PAŠIĆ, 1991: 16-21

RJEČNIK TURCIZAMA

DICTIONARY OF TURKISH LOANWORDS

[prema: HASANDEDIĆ, 1980.; KURTO, 1997.; SMILAGIĆ, 1990.; ŠAHINOVIĆ, 2010.; ŠKALIĆ, 1985.]

AVLIJA → grčka riječ: kućno dvorište ograđeno zidom

BERBERNICA → berberska radnja, brijlačnica. Izv. od berber. *Berber*, talijanska riječ: zanatlija koji brije, siša; brijlač, brico

BUČUK → turska riječ (turski: *buçuk*): polovina, pola; Buçuk mahale = polumahale. Ovo su bili samo kratki sokaci s kućama s jedne strane sokaka.

ČARŠIJA → perzijska riječ: trgovačka četvrt grada; tržiste, trg

ČIKMA → (turski: *çikmez*, bez izlaza): slijepa ulica, corsokak

DEFTER → v. tefter; (turski *defter*, grčki: *diftira*), grčka riječ: bilježnica, registar, protokol

DŽEMAT → (arapski: *ğāmā'a*; turski: *cemaat*), 1. skupina, društvo zajednica, 2. muslimanska vjerska općina, općina uopće, područje jedne džamije ili jednog imama

HAN → perzijska riječ (turski: *han*, perzijski: *hān, hāne*): zgrada (kuća) koja služi za svratište i prenoćište putnika. Hanovi se nalaze u gradovima i na drumovima.

HAREM → U ovom kontekstu harem znači groblje. Smisao riječi harem, s obzirom na široko značenje riječi s istim korijenom.

IMAM → armenska riječ (turski: *imam*; arapski: *imām*): muslimanski svećenik kojemu je glavna dužnost da predvodi skupno klanjanje namaza u džamiji (svakodnevno pet puta)

KADIJA → (arapski: *qādī, qādin*, turski: *kadi*), arapska riječ: šerijatski sudija, sudac

MAGAZA → (turski: *magaza*, arapski: *māhāzin*), arapska riječ: dućan sažidan od kamena

MĀHALA → (*māala māla*), arapska riječ: gradska četvrt, dio grada, zaselak

MEDRESA → arapska riječ (turski: *medrese*, arapski: *mādrāsā*): muslimanska vjerska škola u koju se stupa po završenom mektebu

MEHCEMA → arapska riječ (turski: *mehkeme*, arapski: *mahkāmā*): sud, sudska zgrada

MEJDAN → arapska riječ (turski: *meydan*, arapski: *māydān*): povelik prazni prostor u gradu, polje, trg

MEKTEB → (*mjētef, mēhtef*), arapska riječ: muslimanska osnovna vjerska škola

MESDŽID → molitveni prostor bez mimbera (propovjedaonice): vjerski objekt koji se u islamu ne koristi za podnevnu molitvu petkom, kao ni za bajramske molitve

MIHRAB → arapska riječ (turski: *mihrab*, arapski: *mihrāb*): ovalno udubljenje u zidu džamije od strane kible gdje džamij-ski imam klanja rukovodeći grupnim klanjanjem

MUNĀRA, MINĀRA, MINĀRET → arapska riječ (turski: *minare*, arapski: *mānārā*): visok vitki toranj džamije s kojeg mujezin poziva muslimane na molitvu

MUSALA → arapska riječ (turski: *musalla*; arapski: *musallā*): mjesto (livada, bašča ili neki drugi povelik prostor) na kojem muslimani cijeloga grada, varoši, grupno, pod otvorenim nebom, klanjaju bajramsku molitvu „bajram-namaz”

PAZAR → perzijska riječ (turski: *paazar*, perzijski: *bāzār*): pijaca, pijaćni dan; tržnica; kupoprodaja, trgovanje

PILJARA → od piljar (vjeroj. turski: *pīlever*, perzijski: *pīlewer*), perzijska riječ: zeleničar, povrćar; prodavač povrća i voća

SIDŽIL → latinska riječ (turski: *sicil*, arapski: *siğill*): sudski protokol, sudski zapisnik za turske uprave, u koji se upisuju sve presude, rasprave, diobe i ostali predmeti iz sudskog postupka

SOKAK → (arapski: *sōkāk*) ulica

TARIH → arapska riječ (turski: *tarife*, arapski: *tārīh*): kronogram, natpis s datumom građenja ili popravka, ispisan arapskim pismom u obliku rečenice ili stihova, koji se stavlja iznad vrata džamije, tekije, knjižnice, imareta, ili nad česmama, na mostovima itd.

VAKUF → arapska riječ: muslimanska zadužbina, zaklada, koja služi islamskim vjerskim, kulturno-prosvjetnim i humanim ciljevima; muslimanska vjerska imovina

VAKUFNAME → dokumenti kojima se formira zaklada (vakuf)

LITERATURA

BIBLIOGRAPHY

1. ALIČIĆ, A. (1983.), *Uredjenje bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. g.*, Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja XI, Sarajevo
2. ALIČIĆ, A. S. (1985.), *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina 1475.-1477.*, Orijentalni institut Sarajevo, Sarajevo
3. AŠCERIC, V. M. (2005.), *Sarajevo i njegova okolina*, Sarajevo Publishing, Sarajevo
4. AVZAHAR, A. (2003.), Živeti in stanovati v osmanskih mestih Bosne i Hercegovine, *Etnolog* 13, 485-502, Ljubljana
5. BEJTIĆ A. (1953.), *Spomenici osmanske arhitekture u BiH*, POF, Sarajevo
6. BOJANIĆ-LUKAČ, D. (1988.), *Razvoj lokalne gradske uprave na Balkanu od XV. do XIX. veka*, u: *Zbornik radova Gradska kultura na Balkanu (XV.-XIX. vek)*, knjiga 2 [ur. VERENA HAN], Posebna izdanja, Balkanski institut SANU, knjiga 36: 60-81, Beograd
7. ČELIĆ, Dž. (1973.), *Kontinuitet srednjovjekovnih formi u doba turske dominacije u BiH*, Rodovi III, Muzej grada Zenice, Zenica
8. ČIŠIĆ, H. (1991.), *Mostar u Herceg-Bosni, Kulturno društvo muslimana*, Preporod – Gradski odbor Mostar, Mostar
9. GRABRIJAN, D.; NEIDHART, J. (1957.), *Arhitektura Bosne i put u suvremeno*, Državna založba Slovenije, Ljubljana
10. GROBIJAN, D. (1984.), *The Bosnian Oriental Architecture in Sarajevo*, DDU Univerzum Ljubljana, Ljubljana
11. HANDŽIĆ A. (1977.), *O formiranju nekih gradskih naselja u BiH u XVI stoljeću (Uloga države i vakufa)*, POF, Sarajevo
12. HASANDEDIĆ, H. (1980.), *Spomenici kulture turskog doba u Mostaru*, Veselin Masleša, Sarajevo
13. HRABAK, B. (1995.), *Urbani privredni i vojno-upravni rast Mostara (1450.-1700.)*, Zbornik za istoriju BiH [ur. EKMEČIĆ, M.], Srpska akademija nauka i umetnosti: 113-159, Beograd
14. JELAVIĆ, V. (1895.), *Doživljaji Francuza Poulleta na putu kroz Dubrovnik i Bosnu* (godine 1658.), 52, Glasnik Zemaljskog muzeja XX, Sarajevo
15. KREŠEVLJAKOVIĆ, H. (1991.), *Izabrana djela I i II*, Veselin Masleša, Sarajevo
16. KURTO, N. (1997.), *Sarajevo, 1462.-1992.*, Oko, Sarajevo
17. MASTILO, N. (1959.), *Kasaba kao vrsta naselja*, „Geografski pregled”, Geografsko društvo BiH, 13, Sarajevo
18. MICHEL, R. (2006.), *Mostar*, Dobra knjiga [reprint knjige iz 1909.], Sarajevo
19. MILETIĆ, D. K. (1997.), *Mostar, susret svjetskih kultura*, Mostar
20. MOAČANIN, N. (2001.), *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine*, Hrvatski institut za povijest, Slavonski Brod
21. MUJIĆ, M. (1987.), *Sidžil mostarskog kadije (1632.-1634.)*, Prva književna komuna Mostar, Mostar
22. MULIĆ, J. (1997.), *Islamske bogomolje u Mostaru (Prilog utvrđivanju godina njihove izgradnje)*, „Hercegovina”, 9: 49-75, Mostar
23. PAŠIĆ, A. (1991.), *Islamsko stambeno graditeljstvo*, AM-PA program Mostar, Institut za islamska istraživanja, Zagreb
24. PAŠIĆ, A. (2005.), *Celebrating Mostar*, Gračanica
25. PEZZ, C. (1891.), *Mostar und sein Culturkreis. Ein Städtebild aus der Hercegovina von Carl Pezz, Mit drei Abbildungen und einem Plan*, F. A. Brockhaus, Leipzig [reprint: (2002.), Crkve na kameanu, Mostar]
26. POPOVIĆ, T. (1973.), *Turska i Dubrovnik u XVI stoljeću*, Beograd
27. PRSTOJEVIĆ, M. (2005.), *(Un)forgotten Mostar*, Sarajevo
28. RADOVIĆ, R. (2009.), *Forma grada – Osnove, teorija i praksa*, Građevinska knjiga, Beograd
29. REDŽIĆ, H. (1983.), *Studije o islamskoj arhitektonskoj baštini*, Veselin Masleša, Sarajevo
30. SMAILIĆ, N. (1990.), *Leksikon islama*, Svjetlost, Sarajevo
31. ŠABANOVIĆ, H. (1982.), *Bosanski poredak*, Svjetlost, Sarajevo
32. ŠENTIJA, J. (1981.), *Opća enciklopedija*, 5, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb
33. ŠKALJIĆ, A. (1985.), *Turcizmi u srpskohrvatskom-hrvatskosrpskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo
34. TODOROV, N. (1983.), *Balkan City 1400.-1900.*, University of Washington Press, 54, VS of America
35. ZLATAR, B. (1988.), *Tipologija gradskih naselja na Balkanu u XVI. vijeku*, Zbornik radova, 2, SANU, Balkanološki institut, posebno izdanje 36, Beograd
2. Arhiv katastra Općine Mostar [AKOM]:
  - a) državna geodetska karta iz 1954., mj. 1:5000, nastala na osnovi planova 1:500 i 1:1000 postupkom generalizacije (Kartografski zavod „Geokarta”, Beograd)
  - b) karta Regulacijski plan Mostara iz 1897.-1903., mj. 1:1000 – desna obala grada, 6 listova
  - c) karta Regulacijski plan Mostara iz 1897.-1903., mj. 1:500 – lijeva obala grada, 5 listova
  - d) Stadtplan von Mostar (Militärbauabteilung des 16 Korps) Mostab 1:10.000 Mostar, in august 1914.
3. Muzej Hercegovine Mostar [MHM]:
  - a) karta Mostara iz 1878., mj. 1:1440, izradili: S. Siemang, C. Stadler
  - b) karta Mostara iz 1878., mj. 1:2880, izradili: S. Siemang, C. Stadler
4. Austrijski državni arhiv u Beču (Österreichisches Staatsarchiv KS Mostar) [ADAB]:
  - a) Mostar 1878., aufgenommen von Stefan Siemang und Carl Stadler, Mostab 1:2880, sig. Glh 0428-11-5
  - b) Mostar 1881. Katastarski plan u mjerilu 1:3125 – sjeverni dio grada (Zone 32, Colone XVII, Section 12, Geometar: H. E. Zivic, Mostab 1:3125 d. N., sig. Glh 0428-12-10)
  - c) Mostar 1881. Katastarski plan u mjerilu 1:3125 – središnji dio grada (Zone 32, Colone XVII, Section 12, Geometar: H. E. Zivic, Mostab 1:3125 d. N.)
  - d) Mostar 1881. Katastarski plan u mjerilu 1:3125 – južni dio grada (Zone 32, Colone XVII, Section 12, Geometar: H. E. Zivic; Mostab 1:3125 d. N.)
  - e) Mostar 1881. Katastarski plan u mjerilu 1:3125 – zapadni dio grada (Zone 32, Colone XVII, Section 12, Geometar: H. E. Zivic; Mostab 1:3125 d. N.)

INTERNETSKI IZVOR

INTERNET SOURCE

1. ŠAHINOVIĆ, R. (2010.), Pojam svetog u islamu – sveti prostor u islamu, [www.preporod.com]

IZVORI

SOURCES

ARHIVSKI IZVORI

ARCHIVE SOURCES

1. Arhiv Hercegovine Mostar [AHM]:
  - a) Regesta Acta Turcarum, Arhiv Hercegovine, 180 str. (prevedeno) sign. OZ-DK 1/1 do OZ-DK 22/1118
  - b) „Sidžil mostarskog kadije” (fragmenti) 1635.-1783., kratki prijevod, u inventuri „Acta turcarum”, 22/1098 (preveo H. Hasandedić)
  - c) „Sidžil mostarskog kadije” (fragmenti) 1765.-1769., original u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu (obradio H. Hasandedić)
  - d) „Sidžil mostarskog kadije” 1730.-1733., kratki prijevod (fragmenti), br. 23/1127 u „Acta turcarum” (obradio H. Hasandedić)

IZVORI ILUSTRACIJA

ILLUSTRATION SOURCES

SL. 1.	ADAB-b)
SL. 2., 5., 7., 9., 11.	Crtež: autor
SL. 3.	MHM-b)
SL. 4.	AKOM-c): D1 20-4
SL. 6.	Arhiva autora
SL. 8.	PRSTOJEVIĆ, 2005: 22
SL. 10.	PEEZ, 1891: 34
SL. 12.	PAŠIĆ, 2005: 32

SAŽETAK

SUMMARY

MAHALLES IN THE CITY OF MOSTAR

TOPOGRAPHY, ORIGINS AND URBAN FEATURES

Mahalle (mahala) is a particular form of neighbourhood or city quarter (sometimes even a village quarter) present in the cities and towns in the Balkans and the Middle East. The meaning of the word is much wider than merely its architectural definition as a group of buildings. *Mahalle* also signifies a way of life, consciousness and a form of social relations. It contains psychological, social, economic and a range of other meanings. *Mahalles* could be found in villages as well. The layout of *mahalles*, with curvy streets and scattered houses (Ottoman residential blocks), is usually contrasted to quarters with regular street networks. Originally the word *mahalle* means a place or location. However, it is also a congregation and community (*dzemat*) even before a group of houses receives a status of *mahalle*.

The paper aims to contribute to the knowledge of the urban development of *mahalles* in Mostar. It presents the dates of their origin, their number, authentic and official names, their names in the popular tradition, locations and urban features, as well as an urban development of the city of Mostar in the Ottoman period. The author has determined certain characteristics of these residential areas, primarily the elements of their autonomy within an integral urban system of the city. The Mostar *mahalles* have survived to this day almost without any change in the urban morphology of the modern city, and the space which they used to take up, forms today a significant part of the existing urban area of Mostar. Therefore, their research, definitions and the principles of their creation and development should be the basis on which modern urban planner could envisage their projects.

A *mahalle* was usually established with a construction of a house and a path that connects it to the main street. When there was a considerable number of houses built in this way, some benefactors built a mosque or *mescit* (*mesdzid* – a prayer hall without a pulpit), cemetery (called *harem* in Bosnian and Herzegovinian) and *mekteb* (religious elementary school). That was how a *mahalle* emerged. After adding a fountain that provides water (*cesma*), vegetables and fruits market (*piljara*), barber's shop (*berbernica*) or a bakery, a process

of *mahalle* formation ended. However, these were not compulsory elements of a *mahalle*. The residential part of an Ottoman town was outside of the city centre (*carsija*). It was divided into residential units – *mahalles*. The essential rule was for each mahalle to carry the name of a mosque, that is, the name of the person who commissioned its construction. Alongside this formal name, *mahalle* was customarily given some other name, usually of a certain site or of some collective feature of its inhabitants.

Similar to any other *mahalle* of the Ottoman world, a Mostar *mahalle* shows features which can be methodologically identified. Concerning the urban elements which define a *mahalle*, professionals are concordant that they include the following: 30-40 houses, *mahalle* mosque or *mescit*, *mekteb* in the vicinity of the mosque, graveyard which can be around the mosque or on a separate plot.

In addition to its urban elements, a mahalle possess a particular urban form. As a rule, the street which connects a mahalle with the main city street and the centre is a smaller, most frequently curvy street (main *sokak*) which extends into paths (*sokaci*) that branch off and become dead end streets (*cikme*). It is a hierarchically constructed web of paths. The streets are 1.5 metres wide though they can be even 15 metres, or more, and completely closed off with street walls. Apart from *sokaks*, a *mahalle* also has one wider street (main *sokak*) or a crossroad with a mosque (or *mescit*) and other communal facilities in its centre. The personal life in a *mahalle* is hidden in a courtyard (*avlija*) behind the fence wall and the social life is in *sokaks* in between houses. The public street space of a *mahalle* is desolate. There is no life in it apart from people who occasionally go to the fountain or mosque. Life pulsates behind street walls.

By analysing historical sources on the Mostar *mahalle* published in available literature the author determined elements which can be used either to affirm or reject the existence of *mahalles* in the city. The total number of identified *mahalles* is 30, or 29, if Hadži Alijina *mahalle* is excluded due to its destruction (it was built before 1633 and destroyed in 1695).

By analysing the identified *mahalles* and their particularities, the author concludes that *mahalles* are particular independent residential areas. Furthermore, there is an evident discontinuity (unbuilt spaces: orchards, gardens and vineyards) between the city centre and a *mahalle*, and among *mahalles*. Another evidence of specific features of *mahalles* is their functional autonomy. The following factors attest to that claim:

- Economic, relative economic independence: *mahalle* inhabitants often had an orchard and garden around their house which provided them with the means of meeting their nutritional needs. Subsequent periods saw a growth of shops for daily supply – vegetable and fruit markets or stores, and bakeries
- Social independence: *mahalle* was a fundamental social unit since it belonged to *dzemat* which was at the same time a basic religious, national and military organizational unit. Each *mahalle* has its headman (*malbasa*).

- Religious independence: *mahalle* inhabitants fulfil their daily religious duties, collective praying five times a day, which is one of the essential Islamic obligations in a basic unit of the congregation lead by imam (leader of the daily worship in the mosque, and often the most important person in the *mahalle*). Learning about Islam (*mekteb* or *medresa*) is also one of the fundamental religious requirements. In *mahalles* people are buried at cemeteries according to Islamic traditions.

- *Mahalle* was a secure place in medieval times. It often defended itself independently and the people living there felt secure although it was located outside the city walls. This is also the fact which makes it a community with a particular sense of attachment.

During the 16th century, the Mostar *mahalles* developed without any continuity as specific independent residential zones. It was in the 17th century, at the time of the city's homogenization that new *mahalles* filled the space between the old ones. Mostar grew not in the number of people in individual *mahalles* but in the number of new *mahalles*. It was the time when several *mahalles* merged into nine traditional Mostar quarters which are still often called by the same traditional name.

BORISLAV PULJIĆ

BIOGRAFIJA

BIOGRAPHY

BORISLAV PULJIĆ diplomirao je 1983. na Arhitektonskom fakultetu u Sarajevu. Apsolvirao je 1988. poslijediplomski studij za graditeljsko naslijeđe. Objavio je tri članka. Radi kao planer na razvojnim i provedbenim planovima, izradi studija i kao projektant na velikom broju građevina.

BORISLAV PULJIĆ, graduated in 1983 from the Faculty of Architecture in Sarajevo where he completed in 1988 postgraduate courses in architectural heritage. He published three papers. He has been as an urban planner on development and detailed urban plans, and architect on numerous building projects.

